

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

Demográfiai változások az erdélyi örmények körében a két világháború között**

Jelen tanulmány megkísérli bemutatni a két világháború között az erdélyi örménység¹ körében lezajlott demográfiai változásokat, s kitekintést tesz e nemzeti kisebbség korabeli foglalkozás szerinti megoszlására is. A történeti háttér rövid ismertetését nyújtó bevezető fejezetet követően bemutatásra kerül az erdélyi örménység két világháború közti földrajzi eloszlása és területi koncentrációja egy-egy térképen, melyek a *Google Fusion Tables* online térképszerkesztő program segítségével készültek. Ezt követően az ún. *interbellum* és a II. világháború korszakának migrációs és demográfiai folyamatai kerülnek ismertetésre, rövid kitekintéssel a háborút követő évtized viszonyaira. A tanulmány által feldolgozott forrásdokumentumokat – az erdélyi örmény katolikus plébániák *Historia Domusait*, anyakönyveit, lélekösszeírásait stb. – a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (Arhiva de Colectie Armeano-Catolică din Gherla) őrzi.²

* A szerző történész, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. E-mail: kranitz_peti@hotmail.com

** Ez a tanulmány nem jöhetett volna létre Prof. Dr. Őze Sándor, Dr. Bernád Rita, Bartha Katalin és Szakács Endre címzetes esperes, plébános, örmény katolikus általános helynök támogatása nélkül.

¹ Erdélyi örményeken a Romániához csatolt területek örmény rítusú római katolikus felekezetű lakosságát értem.

² A levéltár repertórium a 2011-ben került közlésre nyomtatott formában magyar, román és angol nyelven: Bernád Rita – Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár: Repertórium*. Budapest – Gyulafehérvár – Leipzig, ELTE Egyetemi Levéltár – Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – Leipzigiger Universitätsverlag, 2011. További repertórium adatokkal szolgál: Ávedik Lukács: Adatok az erzsébetvárosi levéltárból. In: *Armenia: Magyar-*

Bevezetés

Örmény közösségek a Kárpát-medencében a középkor óta ismeretek, első településük, Terra Armenorum – Pór Antalnál *Örményfalva* – a mai Esztergom részét képező Szamárhegyen helyezkedett el, ám rövid életűnek bizonyult, a tatárjárás pusztította el.³ Az újbóli, tömeges betelepülésére egészen a 17. századig kellett várni, mikor Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök vezetésével 1668-1672 között – ezt megelőzően és követően is korlátozott mértékben – örmények telepedtek meg Erdély területén. A *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* és Oxendio Virziresco (1654-1715) missziós tevékenységének köszönhetően az erdélyi örmények az 1690. évben uniáltak Rómával, létrehozva az erdélyi örmény katolikus püspökséget, melynek a továbbiakban négy plébániája alakult Szamosújváron (örményül: Hajak'alak', latinul: Armenopolis, németül: Armenierstadt, ma: Gherla, RO), Erzsébetvárosban (örményül: Ibasfalau /Yehisabet'owpolis, latinul: Elisabethopolis, németül: Elisabethstadt, ma: Dumbrăveni, RO), Gyergyószentmiklóson (örményül: Čurčov/Sënd Migloš, németül: Niklasmarkt, ma: Gheorgheni, RO) és Csíkszépvízen (örményül: Sibviz, ma: Frumoasa, RO).⁴

örmény havi szemle, 1892, 10 (6). szám, 309-313; Ávedik Lukács: *Szemelvények Erzsébetváros okmánytárából*. Szamosújvár, 1896; Bányai Elemér: A M. Nemzeti Múzeum örmény vonatkozású kézíratai. In: *Armenia: Magyar-örmény havi szemle*, 1906, 9 (20). szám, 280-282; Drost-Abgarjan, Armenuhi – Kovács Bálint – Marti Tibor: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig – Eger, 2011; Fogolyán Vilmos András: Örmény kódexek az Országos Széchényi Könyvtárban. In: *Magyar Könyvszemle*, 1943, 1 (67). szám, 16-23; Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár. In: *Erdélyi Múzeum*, 2012, 2 (74). szám, 68-89; Kovács Bálint: Eddig ismeretlen erdélyi örmény kéziratok a Vatikáni Könyvtárban. In: *Erdélyi Örmény Gyökerek füzetek*, 2006, 109 (10). szám, 10-12; Schütz Ödön: Régi örménynyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1960. 166-173.

³ Örményfalva rövid történetét és a tatárjárást követő újbóli benépesítését ismergetti: Pór Antal: Az örmények falvának újbóli megnépesítése az esztergomi káptalan által. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904, 2 (11). szám, 155-158.

⁴ Vö.: Bernád Rita – Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár...*, i. m., 2011., Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012.; Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepедéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse, Budapesti Történelmi Múzeum – Orszá-

Az erdélyi örmények a 18. és 19. századok során messzemenően integrálódtak a magyar társadalomba – anyanyelvük és öltözködésük a magyarral lett azonos, több mint nyolcvan család nyert nemesi, Szamosújvár és Erzsébetváros pedig szabad királyi városi címet. Sőt, a reformkort követően az erdélyi örménység a polgári társadalomba, az ország művészeti és politikai vérkeringésébe is képes volt mélysegeiben betagozódni – a legismertebbek között kiemelendő Czetz János, Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Hollósy Kornélia, Hollósy Simon, Gajzágó Salamon és Lukács László –, így az I. világháború hajnalán már csupán örmény rítusú istentiszteletük, továbbás történetadatuk, kulturális emlékezetük különböztette meg őket Erdély magyar lakosságától.⁵ Az I. világháborút követően Erdély és a Partium románok általi megszállása és a békeszerződés következtében a történeti Magyarország összes örmény katolikus plébániája Romániához került, mely új korszakot nyitott meg az erdélyi örmények történetében – e korszak első évtizedeinek demográfiai változásait tekinti át a tanulmány a továbbiakban.

gos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 9-16. Szamosújvár és Erzsébetváros történetéről bővebben ad számot: Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, Aurora, 1896.; Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700-1900*. Szamosújvár, 1901.

⁵ Ifj. Bertényi Iván: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse, Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 85-103; Dzsotjáné Krajcsir Piroska: Adatok a magyarországi örmények XVII-XIX. századi életmódjához. In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*, 2000, (3). 124-135; Nagy Pál: Armenizmus: Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. In: *Baranya: történelmi és honismereti folyóirat*, 1994, 1 (7-8). szám, 221-230; Pál Judit: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: Balogh Béla (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Tatabánya, 1999. 64-73; Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: Kovács Bálint – Öze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 127-137.

Migráció, természetes fogyás, szórványközösségek és foglalkozás szerinti megoszlás az erdélyi örmények körében a két világháború között

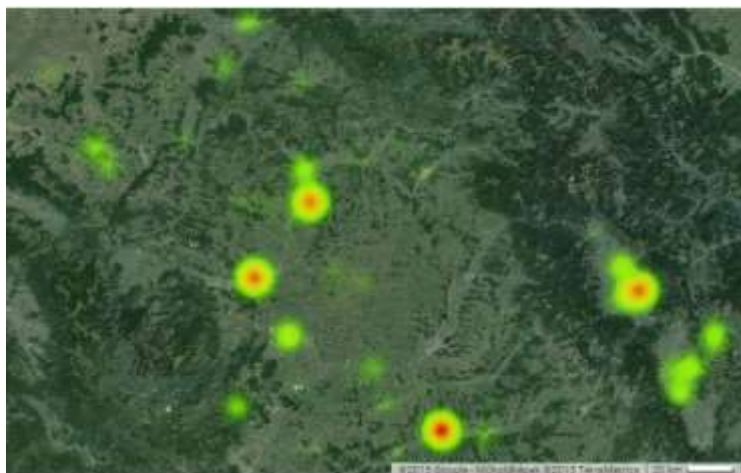
Az erdélyi örmény egyházi és világi vezetők a tárgyalt időszak legnagyobb kihívásait a katolikus egyházak nehéz helyzetében, híveik számának drasztikus csökkenésében, valamint a szórványörménység asszimilációjában láttatták a két világháború között. Az e problémákkal kapcsolatos sürgető kérdéseknek újra és újra hangot adtak, így az örmény katolikus plébánosok 1923. október 6-7-én, Szamosújváron tartott nagygyűlésén az Örmény Katolikus Vikáriátus felállítását sürgették annak érdekében, hogy egy örmény katolikus főesperes „tömörítse a széttagoltan élő” erdélyi örménységet.⁶ A két világháború között ugyanis nem kevesebb, mint 131 erdélyi és partiumi településen éltek kisebb-nagyobb örmény közösségek [1. térkép], míg örmény lelkész ezeknek csupán töredékén végzett szolgálatot.⁷

⁶ Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (a továbbiakban: SZÖKGYL): 584/d, *A szépvízi örmény katolikus plébánia Historia Domusa*. Az erdélyi örmény katolikus egyház autonómiája ekkor már két évszázada a magyar közbeszédnek az erdélyi örménységgel és egyházakkal kapcsolatban talán legtöbbet vitatott kérdéskörét jelentette, ugyanis Oxendio Virziresco címzetes püspök és apostoli vikárius 1715. évi halálát követően új püspök kijelölésére nem került sor, az örmény katolikus egyház betagozódott az erdélyi püspökség joghatóságába. Merza Gyula – kora erdélyi örménységének kiemelkedő alakja, nagybirtokos, egyháztanácsos, az Erdélyi Kárpát-Egyesület tiszteletbeli elnöke, az Erdély folyóirat szerkesztője, a Szent Szilveszterrend lovagja, stb. – az I. világháború hajnalán a következőket írta: „Tehát a törvényes alap, a hazafiság és a közóhaj az a szent háromság, melynek őseréje alatt az örmények ezen igazságos ügyének [ti. az erdélyi örmény katolikus püspökség helyreállítása] bármely formában is, de egyenesen államérdekből végtére győzedelmeskednie kell.” Vö.: Merza Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény katolikus püspöki, illetve vikáriusi szék*. Vác, Első Váci Sajtó, 1913. 13.

⁷ Az értéket a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár különböző, 1918 és 1948 közötti időszakra datált irataiban szereplő adatok alapján határoztam meg. A sok esetben korabeli román néven illetett település beazonosításában a következő szótárak és adatbázisok voltak segítségemre: *Erdélyi és moldvai helységnévtár*. <http://szabo.adatbank.transindex.ro> (2015-10-11); Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, 1992.; Mező András: *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza, 1999.; Sebők László: *Magyar neve? Határokon túli magyar helységnév-szótár*. Pécs, 1990. Mindazonáltal

1. térkép. Örmény lakossággal bíró erdélyi és partiumi települések, 1918-1948. [Kránitz P. P., 2015]

2. térkép. Az erdélyi örmény lakosságmegoszlás „hőterképe”. [Kránitz P. P., 2015]

kilenc település geokódolása sikertelen maradt, ezért az 1. térkép csupán 122 települést ábrázol.

Amint azt a 2. térképen jól láthatjuk, bár az erdélyi örmények két világháború közötti lakosságmegoszlása hatalmas területen nagy mennyiségű települést ölelt fel, legnagyobb számban mégis négy településen koncentráltak: Erzsébetvárosban, Kolozsváron, Szamosújváron és Gyergyószentmiklóson. Csíkszépvíz ekkorra már csupán kevesebb, mint száz örmény lakossal bírt, így bár otthont adott Erdély egyik örmény katolikus plébániájának, amint az a térképen is látható, az erdélyi örmény lakosságkoncentráció periferiájára került.

A másik nagy kihívás, mellyel az erdélyi örmények szembenéztek, a népességszám csökkenése volt, melyet két folyamat, a migráció és a természetes fogyás is erősített. A hagyomány szerint mintegy háromezer örmény család – tehát hozzávetőleg 15 000-20 000 fő – települt 1672-ben Erdélybe, amely adat mindazonáltal nagyban túlzó, lélekszámuk soha sem érte el ezt az értéket. Míg 1689-ben Giacomo Cantelmi varsói nuncius létszámukat kétezer főre becsülte, az első lélekösszeírások tanúsága alapján a 18. század elején sem haladta meg lakosságszámuk a 240 család értékét, mely az ötszörös szorzóval élve is csupán 1200 fő. A 18. század derekára azonban a családok száma elérte a 890 körüli értéket, amely hozzávetőlegesen 3500-4500 lelket jelentett, mely a folyamatos bevándorlás mellett a természetes szaporodás nagyarányú növekedésének is köszönhető, mely a 18. század második felében is folytatódott.⁸ Szamosújvár keresztelési és temetési anyakönyvmásolatainak tanúságai jó példával szolgálnak az erdélyi örmények 18-19. századi demográfiai változásaira. A város örmény lakossága tekintetében a valaha mért legnagyobb növekedést az 1751 és 1771 közötti időszakban tapasztalhatjuk, mikor nem kevesebb, mint 3366 (az évi átlag 160,3) örmény katolikus rítusú keresztelést tartottak, míg temetésből mindössze 2474-et (az évi átlag 117,8), így az abszolút természetes népességnövekedést ebben az időszakban 892 főben állapíthatjuk meg. A plébánia történetében a legtöbb, összesen 288 keresztelést 1755-ben végezte a város örmény katolikus plébánosa.⁹

⁸ Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja...*, i. m., 2012; Pál Judit: *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*. In: *Erdélyi Múzeum*, 1997, 1-2 (59). szám, 104-120.

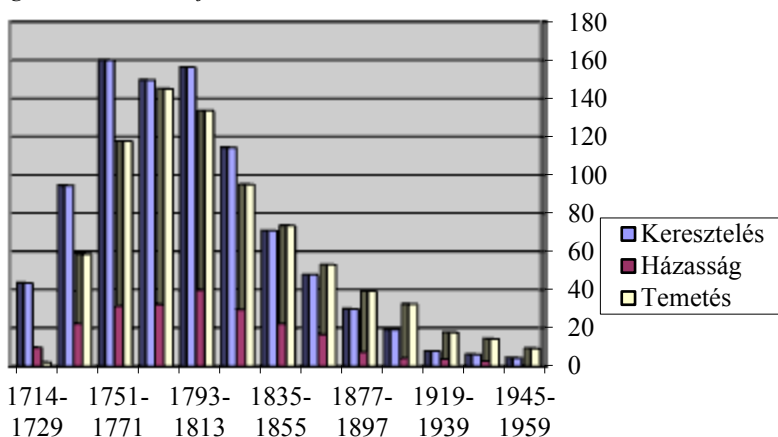
⁹ 1714 és 1959 között összesen 18 687 örmény katolikus szertartású keresztelést tartottak a városban. A legtöbb esküvőt, összesen ötvennégyet 1813-ban tartottak a városban – először 1915-ben fordult elő, hogy egyetlen örmény katolikus rítusú

A 19. század során mindazonáltal megkezdődött az örmények kivándorlása Erdély területéről, s a népességnövekedés is megtorpant, ezért tapasztalhatjuk, hogy míg 1850-ben 7372, addig 1857-ben már csupán 5909 erdélyi örményről adnak számot a források. Szamosújváron az 1866. évtől kezdve minden évben több örmény katolikus rítusú temetést tartottak, mint keresztelést: míg 1877 és 1897 között 630 (az évi átlag 30) keresztelést és 828 (az évi átlag 39,4) temetést végzett az örmény katolikus plébános, addig 1898 és 1918 között 403 az (évi átlag 19,2) keresztelést és 685 (az évi átlag 32,6) temetést. A jelen tanulmány elsődleges spektrumát alkotó időszakban, 1919 és 1939 között mindösszesen 168 (az évi átlag 8) keresztelést és 373 (az évi átlag 17,8) temetést végeztek a városban, tehát az 1898-1918 közötti időszakhoz képest a keresztelesek évi átlagos értéke 58,4%-kal, a temetéseké 45,4%-kal csökkent, aminek legfontosabb kiváltó okát az I. világháborút követő, Magyarországot célzó migráció szolgáltatta. A második bécsi döntés és a szovjet megszállás közötti háborús időszakban Szamosújvár demográfiai mutatói tovább romlottak: 1940 és 1944 között 31 (az évi átlag 6,2) keresztelest és 72 (az évi átlag 14,4) temetést végeztek, majd 1945 és 1959 között összesen 67 (az évi átlag 4,5) keresztelest és 141 (az évi átlag 9,4) temetést. A születések és halálozások arányának változását szemlélteti az 1. ábra, amely jól szemlélteti, hogy az erdélyi örményesség demográfiai hanyatlása már a 19. század első felében megkezdődött, s a 20. századra csúcsosodott ki.¹⁰

esküvőt sem tartottak a városban, másodjára 1945-ben, majd 1955-ben, s ezt követően egyre sűrűbben. A legtöbb örmény katolikus rítusú temetést, összesen 418-at 1781-ben végzett a szamosújvári örmény katolikus plébános. Vö.: SZÖKGYL: 339/f, 5. doboz, f. kötet, *Alexa Ferenc plébános vegyes tematikájú kötete (gazdasági ügyek, leltárak, lélekösszeírás) 1934-1944.*

¹⁰ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. Nr. 75/946. *Matricula Baptisatorum Ecclesiae parochialis arm.cath. Szamosújváriensis ab anno 1930 I/I – usque ad annum 1945 XII/31; Nr. 77/946. Matricula Defunetorum Ecclesiae arm.cath.Armenopoleos a 1. Jan. 1930 usque ad diem 31. Dec. 1945. ex vol. V. Pag. 62-89.; SZÖKGYL: 339/f, 5. doboz, f. kötet, *Alexa Ferenc plébános vegyes tematikájú kötete (gazdasági ügyek, leltárak, lélekösszeírás) 1934-1944.* Mindezen felül egy másik reprezentatív mutatóval szolgálhatnak a bérmlási anyakönyvek is: míg 1898 és 1917 között összesen 192 személy bérmlált Szamosújváron, 1922 és 1944 között mindössze 72 fő. Vö.: SZÖKGYL: 339/a, 6. doboz, b. kötet.*

1. ábra. Örmény katolikus rítusú keresztelesek, házasságok és temetések évi átlagos értéke Szamosújváron, 1714-1959.

Szamosújvár örmény lakossága 1931-ben – amikor megalapították a Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusát – 407 főt tett ki,¹¹ mely érték, minden bizonnyal a vidék és város közötti belső migráció okán, 1947 decemberére valamivel nőtt, ekkor 259 nő és 153 férfi, összesen 412 örmény katolikus személy élt a városban.¹² A II. világháborút követő kivándorlás következtében 1949-re lélekszámuk 380 főre esett vissza.¹³ Az 1931-ben megalkotott szamosújvári esperesi kerület juriszdikciója alá vont megyék teljes örmény lakosságszáma – Szamosújvárral és Kolozsvárral együtt – 1931-ben 1482 volt: 199 Szamos megyében (Județul Someș), 73 Naszód megyében (Jud. Năsăud), 93 Torda megyében (Turda), 91 Szatmárnémeti megyében (Jud. Satu Mare), 143 Szilágy megyében (Sălaj), 20 Bihar megyében (Bihar) és 443 fő Kolozsvár városában. Mint láthatjuk, Kolozsvár örmény lakosságának száma ekkor már meghaladta Szamosújváráét.¹⁴ Kolozsvár lakosságának ekkor hozzávetőleg 0,6%-a volt örmény katolikus vallású, mely arány a II. világháború végére

¹¹ SZÖKGYL: 345, 4. doboz.

¹² SZÖKGYL: 339/f, 5. doboz, f. kötet, *Alexa Ferenc plébános egyes tematikájú kötete (gazdasági ügyek, leltárak, lélekösszeírás) 1934-1944.*

¹³ SZÖKGYL: 345, 3. doboz. 141/1949.

¹⁴ SZÖKGYL: 345, 4. doboz.

jócskán megnőtt: az 1944. évben a városban tartott összes keresztelés 1,08%-a, az összes házasság 1,2%-a és a városban tartott összes temetés 0,7%-a zajlott örmény katolikus szertartásrend szerint.¹⁵

Erzsébetvárosban 1923 júliusában nem kevesebb, mint 471 örmény katolikus személy élt – a legfiatalabb, a mindössze hat hónapos Szentpéteri László 1923. január 30-án született, míg a legidősebb, a 89 éves Zakariás Anna 1834. január 14-én.¹⁶ Ez az érték már az I. világháborút követő kivándorlás eredménye volt, amelyről Alexa Ferenc plébános így írt: „Sok örmény család hagyta el Erdélyt s repatriáltatta Magyarországra, javarésze Budapestre költözött ki végbúcsút intve drága városunknak: Erzsébetvárosnak, csakhogy magyar uralom alatt boldognak érezhetnék magukat.”¹⁷ Azonban az 1923. évi érték is drasztikusan csökkent a következő két évtized viharos körülményei közepette. A négy örmény katolikus plébániával bíró erdélyi település közül Erzsébetváros volt az egyetlen, mely dél-erdélyi városként a második bécsi döntéssel nem került visszacsatolásra, így a II. világháború során Észak- és Dél-Erdély között tapasztalható óriási mértékű lakosságmozgás a város örmény populációját is nagyban érintette. 1947 júniusában már csupán 136 örmény katolikus személy élt a városban, 1948 júniusában 131 és 1949 júniusában mindösszesen 106 fő.¹⁸

A kivándorlásokon túl az örmény katolikus lakosság körében a természetes fogyás is megállapítható. Míg 1897 és 1917 között 130 (az évi átlag 6,2) örmény katolikus rítusú keresztelést végeztek a városban,¹⁹ addig 1930 és 1939 között összesen 26 (az évi átlag 2,6) keresztelést és 47 (az évi átlag 4,7) temetést végzett az erzsébetvárosi örmény katolikus plébános. A II. világháború időszakában tapasztalhatjuk a legnagyobb visszaesést a reprodukció terén, hiszen az 1940 és 1944 közötti öt év során nem kevesebb, mint ötször annyi örmény rítusú temetést tartottak a városban, mint keresztelést, szám szerint négy (az évi átlag 0,8) keresztelést és húsz (az évi átlag 4) temetést. A II. világháborút követően kismértékű javulás volt tapasztalható, hiszen 1945 és 1958 között összesen 16 (az évi átlag 1,2) kereszte-

¹⁵ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. 106-107-108/945.

¹⁶ SZÖKGYL: 88/h, 2. doboz. 126/923, *Lélekösszeírás – 1923*. 103-118.

¹⁷ SZÖKGYL: 88/g, 1. doboz, a. kötet. *Az erzsébetvárosi Historia Domus*.

¹⁸ SZÖKGYL: 345, 3. doboz. 42-1947, 51/1948, 77/1949.

¹⁹ SZÖKGYL: 88/a, 2. doboz, f kötet.

lést, míg 1945 és 1959 között összesen 33 (az évi átlag 2,2) temetést tartottak a város örmény katolikus lakossága körében.²⁰

Az erzsébetvárosi esperesi kerület egész területén 1931-ben – Erzsébetvároson kívül – összesen 152 örmény katolikus hívő élt: 50 Kis-Küküllő megyében (Târnava-Mică), 46 Nagy-Küküllő megyében (Târnava-Mare), 20 Alsó-Fehér megyében (Alba de Jos), négyen Szeben megyében (Sibiu), hatan Fogaras megyében (Făgăraș) és 16 Hunyad megyében (Hunedoara).²¹

Gyergyószentmiklós örmény lakossága tekintetében a két világháború között tapasztalható változások hasonló tendenciákat mutatnak, mint az erzsébetvárosi örmény lakossággal kapcsolatban fent bemutatottak. Míg 1930 és 1939 között összesen 73 (az évi átlag 7,3) örmény katolikus szertartású keresztelést és 79 (az évi átlag 7,9) temetést tartottak a városban, addig a II. világháború idején a keresztelések száma drasztikusan visszaesett: 1940-1945 között összesen 21 (az évi átlag 4,2) keresztelésről és 43 (az évi átlag 8,6) temetésről adnak számot a források. A háborút követően, 1945 és 1960 között összesen 74 (az évi átlag 4,6) örmény katolikus keresztelést, és 76 (az évi átlag 5,1) temetést tartottak a városban.²² Bár a keresztelések és temetések számának különbségéből fakadó természetes fogyás nem lenne drasztikus, a lakosságszám 1945 és 1948 között mégis óriási mértékben csökkent: míg 1945-ben 418, addig 1948-ban mindössze 338 örmény katolikus személy élt a városban, melynek oka nem lehet más, mint a migráció.²³ A vidéken is nagymértékben csökkent az örmény katolikus hívek száma, hiszen míg a gyergyószentmiklósi esperesi kerület területén – Gyergyószentmiklóson

²⁰ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. *Ecclesia paroecialis Catolica Ritus Armeni e Dumbraveni. Tomus V. 1930-1959. Liber Baptizatorum.*, *Ecclesia paroecialis Catolica de rit Armeni e Dumbraveni. Tomus V. 1930-1959. Liber Mortuorum.*

²¹ SZÖKGYL: 88/g, 1. doboz, a kötet.

²² SZÖKGYL: 345, 2. doboz. *Copia Matriculae Baptisatorum Eclaesiae rom. cat. arm. rit. Gheorgheniensis ex annis 1930-1945-1953. Tom. VI. paginae: 19-34.*, *Copia Matriculae Baptisatorum de Parochia rom. cat. arm. rit. Gheorgheniensis ex annis 1954.*, *Copia Matriculae Defunetorum Eclaesiae rom. cat. arm. rit. Gheorgheniensis ex annis 1930-1945. Tom. VI. paginae: 20-37.*, *Copia Matriculae Defunetorum Parochiae rom. cat. arm. rit. Gheorgheniensis. Anni 1946-1955-1960.*

²³ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. *A gyergyószentmiklósi örm.kath.Egyház Híveinek névsora; Relatio de spiritualibus – gyergyószentmiklósi örm.kat.plebánia.*

kívül – 1931-ben összesen 322,²⁴ addig 1945-ban már csupán 243 volt a hívek száma.²⁵

A csíkszépvízi örmény katolikus plébánia és esperesi kerület hívei kapcsán szintén megfigyelhető az örmény lakosság drasztikus csökkenése. Míg 1893-ban 150 örmény élt a településen,²⁶ 1949-re már csupán 65 fő.²⁷ 1931 és 1939 között összesen 15 (az évi átlag 1,6) örmény katolikus szertartású keresztelést és 22 (az évi átlag 2,4) temetést végeztek a településen.²⁸ A II. világháború alatt, 1940 és 1944 között nyolc (az évi átlag 1,6) keresztelést és három (az évi átlag 0,6) temetést, míg 1945 és 1955 között összesen nyolc (az évi átlag 0,7) keresztelést, s 1945 és 1950 között összesen kilenc (az évi átlag 1,5) temetést végeztek a település örmény katolikus lakossága körében.²⁹ Csíkszépvíz – a teendőit közismerten elhanyagoló – örmény katolikus plébánosa, Bodurián János 1948. szeptember 27-én végzett lélekösszeírása szerint a csíkszépvízi esperesi kerülethez tartozó megyék örmény katolikus lakossága 750 fő volt,³⁰ ám ezt a rendkívül magas értéket nagyban árnyalja Lengyel Zoltán, későbbi apostoli kormányzó és Sahag Koghian apostoli kormányzó által 1931-ben készült –, bár a teljesség igénye nélkül született, mégis, potenciálisan nagyobb pontossággal bíró – lélekösszeírás, mely mindösszesen 248 hivat számlált az újonnan kialakított esperesi kerület kilenc településén.³¹

²⁴ SZÖKGYL: 612/e, 2. doboz.

²⁵ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. *Örmény származású híveink a Vidéken.*

²⁶ Vö.: Bogos Mária: *A szépvízi örmény közösség.* Budapest, XII. Kerületi Örmény Kisebbségi Önkormányzat, 1997.

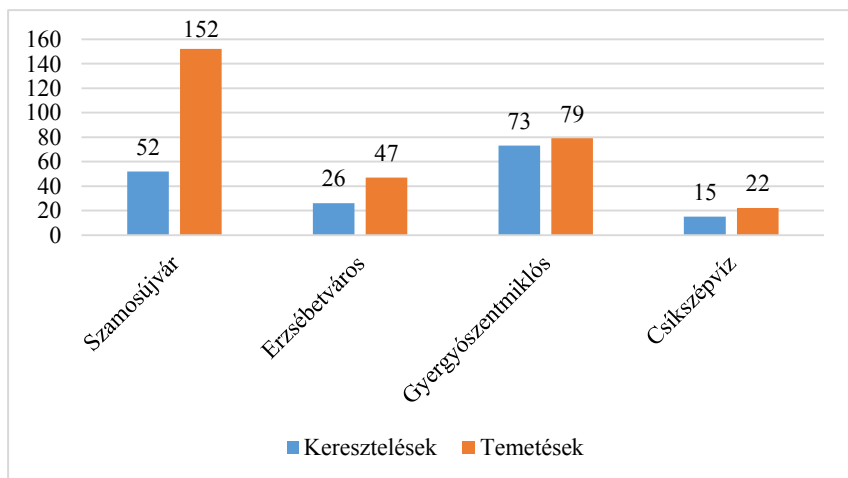
²⁷ SZÖKGYL: 345, 3. doboz. *15/1949.*

²⁸ 1924-ben négy örmény katolikus szertartású esküvőt tartottak a településen, mely olyan magas számnak számított, hogy Vákár József plébános a következőket jegyezte fel a plébánia Historia Domusába: „Az eseményekben igen színes és gazdag év fölötté kedvezett Amor szándékainak, amennyiben, mi ritkaság számba megy, 4 esküvőt tartottunk.” Vö.: SZÖKGYL: 584/d, *A szépvízi örmény katolikus plébánia Historia Domusa.*

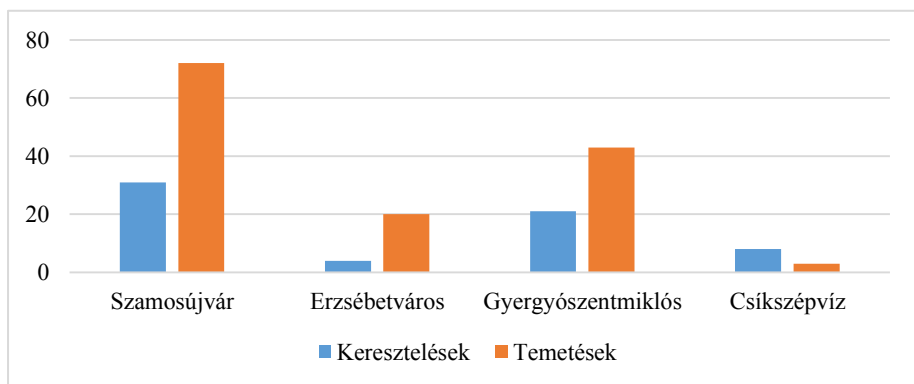
²⁹ SZÖKGYL: 584/a.

³⁰ SZÖKGYL: 543/3. *54/1949.*

³¹ SZÖKGYL: 584/d, *A szépvízi örmény katolikus plébánia Historia Domusa.*

2. ábra. Örmény katolikus rítusú keresztelések és temetések az 1930-as években

3. ábra. Örmény katolikus rítusú keresztelések és temetések 1940-1944 között

Összehasonlítás céljából érdemes Bukarest örmény katolikus lakosságának demográfiai változásait megfigyelnünk. A 20. századot megelőzően teljesen elhanyagolható örmény katolikus lakossággal bíró városban 1949-ben már 250 híve élt az örmény katolikus egyháznak, 1929 és 1949 között összesen 35 (évi átlag 1,6) keresztelést,

23 (évi átlag 1,1) esküvőt és 39 (évi átlag 1,9) temetést tartva a román fővárosban.³²

Az erdélyi örmények körében a 19. század óta megfigyelhető, az I. világháborút követően megerősödő, majd a II. világháború végével részben lezáruló, Magyarországot, elsősorban Budapestet célzó migrációs és kényszermigrációs folyamatok bemutatására egy önálló tanulmány adhatna megfelelő keretet, de pár szóval érdemes ehelyütt is méltatni. Amint azt már említettük, Alexa Ferenc, ki 1917-1934 között Erzsébetváros örmény katolikus plébánosa volt,³³ a helyi *Historia Domus* 1921. évet érintő feljegyzéseiben vetette papírra, hogy „sok örmény család” költözött Magyarországra az I. világháborút követően. E kényszermigrációs folyamat abba az óriási menekülthullámba tagozódott, amely az I. világháború éveiben indult meg az elcsatolt területekről Magyarország irányába, s hozzávetőleg 504 000 főt érintett.³⁴ Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz a Magyar Királyság határán, a Kárpátok völgyeiben helyezkedik el, így lakossága az I. világháború során többször is megérezte a háború pusztításait, s ezáltal menekülőre kellett fognia: Csíkszépvízen, példának okáért, az 1916. évi román betörés után még 1917 januárjában is mindössze négy örmény katolikus személy tartózkodott. Augusztus 28-án telepítették ki a lakosságot, a többség Budapestre, egyesek Kolozsvárra, Mikepércsre, Erzsébetvárosba, Hajdúböszörménybe, Hajdúnánásra, Nagyváradra, Szamosújvárra stb. menekültek – a plébános, Vákár József egészen 1917 áprilisáig Hajdúhadházán talált menedéket.³⁵ A háború után ugyan sokan visszaköltöztek a településre, ám sokan Budapesten maradtak.

A budapesti örmény katolikus lakosság az I. világháborút követő menekült- és migrációs hullámnak köszönhetően 1932-re hozzávetőleg 290 családot számlált. Ebben az évben alapították meg ugyanis a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközséget,³⁶ ekkor kérte ide

³² SZÖKGYL: 345, 2. box. *Exposé des baptêmes, mariages et décès des Armenians Cath.*

³³ Az erdélyi örmény katolikus plébánosokról bővebben: Jakubinyi György: *Romániai Katolikus, Erdélyi Protestáns és Izraelita Vallási Archontológia*. Kolozsvár, Verbum, 2010.

³⁴ Bővebben számot ad: Tóth Judit: *Státuszjogok*. Budapest, Lucidus, 2004. 97.

³⁵ SZÖKGYL: 584/d, *A szépvízi örmény katolikus plébánia Historia Domusa*.

³⁶ Jól mutatja az erdélyi és budapesti örmény katolikus lakosság közötti szoros kapcsolatokat – sok egyéb példa mellett – a tény, miszerint a budapesti lelkés-

felvételét 290 család.³⁷ Számuk a II. világháború során tovább bővült, hiszen a háború borzalmai, elsősorban a szovjet-román megszállás következtében számos család menekült a magyar fővárosba. E menekülthullám mértékét jól szemlélteti az adat, miszerint az 1944. évben a gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia hívei közül több mint kétszer annyian hunytak el Budapesten (összesen heten), mint Gyergyószentmiklóson (összesen hárman).³⁸

A két világháború közötti Erdély teljes örmény lakosságának számát tekintve pontos értéket talán lehetetlen is meghatározni. Míg Jakubinyi György érsek, a Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusának apostoli kormányzója adatai szerint a négy erdélyi örmény katolikus plébánia híveinek száma 1913-ban 2085, s 1954-ben 918 volt,³⁹ addig Nóda Mózes szentszéki tanácsos, egyetemi docens adatai szerint az I. világháborút követően Romániában hozzávetőleg 2500 örmény katolikus hívó élt.⁴⁰ A jelen tanulmányban vizsgált forrásdokumentumok összegzése egy egészen más képet mutat, s bár a különböző összeírások és anyakönyvek területileg nem egységesen, s a két világháború közötti negyedszázad különböző kiragadott pillanataiban adnak számot Erdély örmény lakosságáról,

zség létrehozása is a Mechitarista Rend 300 000 lej értékű erzsébetvárosi ingatlanjai Thiroján Atanáz atya általi értékesítésének köszönhetően kerülhetett realizálásra. Vö.: SZÖKGYL: 345, 1. doboz, 36. mappa. További információkért lásd: Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. Budapest, Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, 2010.; Kránitz Péter Pál: *Az új otthon: Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után*. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Leipzig, Országos Széchényi Könyvtár – Budapesti Történeti Múzeum–Leipzig University Press, 2013. 104-108.

³⁷ Avedikian Viktória – Krajcsír Piroska: *Magyarországi örmények*. Budapest, Körtánc, 1998. 8.

³⁸ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. *Copia Matriculae Defunctorum Eclasiae rom. cat. arm. rit. Gheorgheni-Gyergyószentmiklósiensis ex annis 1930-1945*. Tom. VI. paginae: 20-37., 345, 2. doboz. 45. – 1945.VIII.22.

³⁹ Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa – Szamosújvár*. Szamosújvár, Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa, 2001. 47. Statisztikai adatokkal szolgál továbbá: Merza Gyula: *Az erdélyi örmények statisztikája*. In: *Armenia: Magyar-örmény havi szemle*, 1904, 4 (18). szám, 101-107.

⁴⁰ Nóda Mózes: *The Historical, Political and Ecclesiastical Background of the 1927 Concordat between the Vatican and Romania*. In: *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. 2010, 27 (9). 286.

mégis arra következtethetünk, hogy Erdély és a Partium területén a két világháború közötti időszakban hozzávetőlegesen 3000 örmény élt.⁴¹ Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy milyen körülmények vezettek odáig, hogy az ezredfordulóra mindössze 823 hívet számláljanak az erdélyi örmény katolikus egyházközségek.⁴²

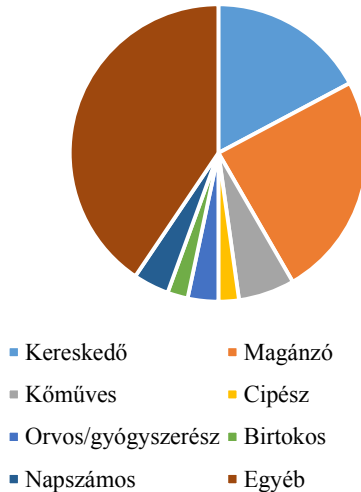
A fent ismertetett forrásdokumentumok az erdélyi örmények két világháború közötti társadalomtörténetének egy másik izgalmas aspektusára is fényt vetnek, mégpedig foglalkozás szerinti megoszlásuk alakulására. Az erzsébetvárosi esperesi kerületben 1931-ben készített lélekösszeírás a felnőtt férfi – egyes esetekben női – lakosság tekintetében az egyes személyek foglalkozását is feltüntette. Az összeírás alapján 1931-ben az erzsébetvárosi esperesi kerülethez tartozó hat megye (Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér, Szeben, Fogaras és Hunyad) 152 fős örmény lakossága körében a leginkább domináns foglalkozás a korábbi évszázadokhoz hasonlóan a kereskedő volt, nem kevesebb, mint nyolc fővel. Népszerű foglalkozásnak számítottak a hivatalnoki, ügyvédi, tanítói és jegyzői állások is, és az összeírás számot ad kispárosokról és gazdálkodókról, valamint egy gyógyszerészről is.⁴³ A gyergyószentmiklósi plébánia 1945. évi összeírása során Vákár József plébános szintén feljegyezte a felnőtt hívek többségének, összesen 180 személy foglalkozását. A legtöbb esetben, 44 alkalommal a magánzó került feltüntetésre, amelyből sajnos a pontos szakirányultságra nem tudunk következtetni. Ahol pontosan megnevezésre került a foglalkozás, a kereskedők vannak túlnyomó többségben, összesen 31 fővel – sőt, további két fő keres-

⁴¹ A források az 1923 és 1948 között eltelt huszonöt évek közé datálhatók, s különböző földrajzi egységekre vonatkoztathatók, ezért a javasolt összérték bár nem lehet pontos, mégis, jóval magasabb, mint bármely korábban javasolt számadat. 1923-ban Erzsébetvárosban 471, az erzsébetvárosi esperesi kerület területén 1931-ben 152, Gyergyószentmiklóson 1945-ben 418, a gyergyószentmiklósi esperesi kerület területén 1931-ben 322, 1931-ben Szamosújváron 407, Kolozsváron 443 és a szamosújvári esperesi kerület területén 632 főről, míg Csíkszépvíz területén 1948-ban 65, s a csíkszépvízi esperesi kerület területén 1931-ben (a Lengyel Zoltán és Sahag Koghian által készített lélekösszeírás alapján) 248 főről adtak számot a források, s ez összesen 3158 személy.

⁴² Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa...*, 2000, i. m., 47. A romániai örmények legújabb kulturális reprodukciós stratégiáiról számot ad: Veress Ilka: A romániai örmény kisebbség kulturális reprodukciós stratégiái. In: *Pro minoritate*, 2009. Tavasz, 123-139.

⁴³ SZÖKGYL: 88/g, 1. doboz, a. kötet.

kedőtanoncról is szól az összeírás. A népszerűbb szakmák között szerepelt a kőműves (11), a gyógyszerészi és orvosi pálya (6) és a cipész (4), de felfedezhető volt a gyergyószentmiklósi örmények körében mérnök, írnok, moztulajdonos, orgonafúvó, fodrász, tímár és szőnyegszövő, sőt, hét napszámos és egy koldus is.⁴⁴

4. ábra. Foglalkozás szerinti megoszlás Gyergyószentmiklóson (1945)

A korabeli erdélyi örmény társadalom történetének még egy érdekes szilánkjával szolgál a csíkszépvízi plébánia Historia Domusa, miszerint mikor Sahag Koghian 1931-ben elfoglalta apostoli kormányzói székét Szamosújváron, májusi, csiki látogatása során felkereste a vidék és Csíkszépvíz örmény katolikus lakosságát, hol összesen négy idős örmény személlyel találkozott, akik tudtak örményül – erre szükségük is volt a kormányzóval való társalgás során, hiszen a plovdivi örmény iskola korábbi igazgatójaként magyarul nem beszélt.⁴⁵

⁴⁴ SZÖKGYL: 345, 2. doboz. *A gyergyószentmiklósi örm.kath. Egyház Híveinek névsora.*

⁴⁵ SZÖKGYL: 584/d, *A szépvízi örmény katolikus plébánia Historia Domusa.*

Összegzés

Amint azt láthattuk, az erdélyi örménység a két világháború között Erdélyben rendkívül széttagoltan élt összesen 131 településen. A hozzávetőleg 3000 fős örmény lakosság nagyjából 75%-a huszonhat városban élt,⁴⁶ a populáció egynegyede a fennmaradó 105 község és kisközség szórányörménységét alkotta. Bár az erdélyi örménység demográfiai hanyatlása már a 19. század derekán megkezdődött, arányaiban a legnagyobb lélekszámsökkenést az 1918 és 1940 közötti évek, a II. világháború időszaka és a szovjet-román megszállást követő évek hozták az erdélyi örmények körében, melyet nem csupán a keresztelések és temetések különbözetéből fakadóan megfigyelhető természetes fogyás, de a migráció is erősített. Mindezzel párhuzamosan Bukarest és Budapest örmény katolikus lélekszáma is drasztikusan megnőtt – előbbit túlnyomó többségben az Oszmán Birodalom területéről, az örmény népirtás borzalmai elől Romániába menekülő örmény katolikusok alkották, utóbbit többségében erdélyi örmények. Az erdélyi örmények túlnyomó többsége a jelen tanulmány spektrumát képező időszakban már nem beszélte az örmény nyelvet, legjellemzőbb foglalkozásuk továbbra is a kereskedelem maradt, mellettük helyet adva hivatalnokoknak, kőműveseknek, cipészeknek és másoknak.

A demográfiai mutatók ilyen mértékű drámai változásai a kor örmény hangadóit is aggasztották. Lengyel Zoltán apostoli kormányzó 1946. október 5-ére datált, 1946/147. számú körlevelében az „1931-1945 évekre, ezen apostoli kormányzóság 15 éves fennállási idejére vonatkozólag” megküldte „az erdélyrészi plébániák anyakönyvi adatait”, s az ezekben foglalt tragikus adatok orvoslása céljával a következőképp fordult Erdély örmény papságához: „Kérem t. Paptestvéreimet közöljék velem, hogy látnak és ha igen milyen célszerű és gyakorlatilag is megvalósítható eszközt látnak a legszomorúbb jövőt mutató kép javítását illetőleg.”⁴⁷ Bár a romániai kommunista diktatúra erdélyi örmény kisebbségét érintő demográfiai változások kutatása még várat magára, a demográfiai hanyatlás „legszo-

⁴⁶ A már sokat említett Erzsébetváros, Kolozsvár, Szamosújvár és Gyergyószentmiklós mellett Medgyesen, Gyulafehérváron, Fogarason, Nagyszebenben, Désen, Besztercén, Tordán stb.

⁴⁷ SZÖKGYL: 345, 4. doboz. *A romániai örmény szertartású katolikus apostoli kormányzóság körlevelei. 1946 I. 147. sz. Egyh. megyei akvi adatok.*

morúbb jövőt mutató” képén végül nem állt Lengyel Zoltán és az erdélyi örmény katolikus klérus módjában változtatni.

Felhasznált irodalom

A felhasznált forrásdokumentumokat a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (Arhiva de Colectie Armeano-Catolică din Gherla) őrzi.

Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. Budapest, Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, 2010.

Ávedik Lukács: Adatok az erzsébetvárosi levéltárból. In: *Armenia: Magyar-örmény havi szemle*, 1892, 10 (6). szám, 309-313.

Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, Aurora, 1896.

Ávedik Lukács: *Szemelvények Erzsébetváros okmánytárából*. Szamosújvár, 1896.

Avedikian Viktória – Krajcsír Piroska: *Magyarországi örmények*. Budapest, Körtánc, 1998.

Bányai Elemér: A M. Nemzeti Múzeum örmény vonatkozású kéziratai. In: *Armenia: Magyar-örmény havi szemle*, 1906, 9 (20). szám, 280-282.

Bernád Rita – Kovács Bálint: *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár: Repertórium*. Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig, ELTE Egyetemi Levéltár–Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekiség–Leipzig-i Universitätsverlag, 2011.

Ifj. Bertényi Iván: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse, Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár–Leipzig-i Universitätsverlag, 2013. 85-103.

Bogos Mária: *A szépvízi örmény közösség*, Budapest, XII. Kerületi Örmény Kisebbségi Önkormányzat, 1997.

Drost-Abgarjan, Armenuhi – Kovács Bálint – Martí Tibor: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig – Eger, 2011.

Dzsotjánné Krajcsír Piroska, Adatok a magyarországi örmények XVII-XIX. századi életmódjához. In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*, 2000, (3). 124-135.

Erdélyi és moldvai helységnévtár.
<http://szabo.adatbank.transindex.ro> (2015-10-11)

Fogolyán Vilmos András: Örmény kódexek az Országos Széchényi Könyvtárban. In: *Magyar Könyvszemle*, 1943, 1 (67). szám, 16-23.

Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa – Szamosújvár*. Szamosújvár, Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa, 2001.

Jakubinyi György: *Romániai Katolikus, Erdélyi Protestáns és Izraelita Vallási Archontológia*. Kolozsvár, Verbum, 2010.

Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár. In: *Erdélyi Múzeum*, 2012, 2 (74). szám, 68-89.

Kovács Bálint: Eddig ismeretlen erdélyi örmény kéziratok a Vatikáni Könyvtárban. In: *Erdélyi Örmény Gyökerek füzetek*, 2006, 109 (10). szám, 10-12.

Kránitz Péter Pál: Az új otthon: Örmény menekültek Magyarországon az örmény népiirtás után. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Leipzig, Országos Széchényi Könyvtár – Budapesti Történeti Múzeum – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 104-108.

Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest, 1992.

Merza Gyula: Az erdélyi örmények statisztikája. In: *Armenia: Magyar-örmény havi szemle*, 1904, 4 (18). szám, 101-107.

- Merza Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény katolikus püspöki, illetve vikáriusi szék.* Vác, Első Váci Sajtó, 1913.
- Mező András: *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz.* Nyíregyháza, 1999.
- Nagy Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715),* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012.
- Nagy Pál: Armenizmus: Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. In: *Baranya: történelmi és honismereti folyóirat*, 1994, 1 (7-8). szám, 221-230.
- Nóda Mózes: The Historical, Political and Ecclesiastical Background of the 1927 Concordat between the Vatican and Romania. In: *Journal for the Study of Religions and Ideologies.* 2010, 27 (9). 281-301.
- Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. In: *Erdélyi Múzeum*, 1997, 1-2 (59). szám, 104-120.
- Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepедéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest – Lipcse, Budapesti Történelmi Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 9-16.
- Pál Judit: Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: Balogh Béla (szerk.): *Kötődések Erdélyhez.* Tatabánya, 1999. 64-73.
- Pór Antal: Az örmények falvának újbóli megnépesítése az esztergomi káptalan által. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904, 2 (11). szám, 155-158.
- Schütz Ödön: Régi örménynyomtatványok az Országos Széchényi Könyvtárban. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1960. 166-173.
- Sebők László: *Magyar neve? Határokon túli magyar helységnév-szótár.* Pécs, 1990.

Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700-1900*. Szamosújvár, 1901.

Tóth Judit: *Státuszjogok*. Budapest, Lucidus, 2004.

Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 127-137.

Veress Ilka: A romániai örmény kisebbség kulturális reprodukciós stratégiái. In: *Pro minoritate*, 2009. tavasz, 123-139.